

برابری و نابرابری سیاسی در اندیشه سیاسی امام علی (ع)

علی اکبر علیخانی*

چکیده

خداوند تعالی، نوع انسان را - فارغ از هر نژاد و مذهب - گرامی داشت و فرشتگان مأمور شدند در مقابل کرامت انسانی به سجده درآیند و از اینجا بود که ماهیت واحد انسانی شکل گرفت. این برابری ماهیت انسان در نظام خلقت، برابری او را در نظام سیاسی رقم زد و در نتیجه «برابری‌های سیاسی - اجتماعی» را برای او به دنبال آورد. این برابری‌ها عمدتاً در پنج مورد خلاصه می‌شوند که عبارتند از: ۱) برابری مردم در نگرش حاکمان؛ ۲) برابری مردم در رفتار حاکمان؛ ۳) برابری مردم و حاکمان؛ ۴) برابری در امکانات و امکان‌ها و ۵) برابری صاحبان ادیان مختلف. دو اصل «شفافیت و تقدم آسیب‌مندان اجتماعی»، ضمانت‌اجرا و صحت اجرای این برابری‌ها هستند. تنها ملاک برتری انسان‌ها تقواست که به تصریح امام علی (ع) اجر و

* دکتر علی اکبر علیخانی استادیار پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم، تحقیقات و فناوری می‌باشد (alihakbar_alikhani@yahoo.com).

پژوهشنامه علوم سیاسی، سال سوم، شماره اول، زمستان ۱۳۸۶، صص ۸۹-۶۷.

پاداش آن روز قیامت نزد خداست و هیچ امتیازی در حوزه حقوق سیاسی - اجتماعی به دنبال ندارد.

پس از این مرحله، در حوزه سیاست و اجتماع، به لحاظ توان، تلاش و استعداد، ما با انسان‌های متفاوتی روبه‌رو هستیم و از آنجا که حق برابر برای انسان‌های برابر است و در اینجا انسان‌ها متفاوت می‌شوند، ضرورتاً باید نابرابری‌هایی در عرصه اجتماع شکل گیرد که شرط مشروعیت این نابرابری‌ها، عادلانه بودن آنهاست. به موجب این شرط، برابری‌های سیاسی - اجتماعی با عبور از قاعده «مردم به میزان عدالت در حق یکسانند»، در قالب نابرابری‌های عادلانه تداوم می‌یابد.

واژه‌های کلیدی: حقوق بشر، امام علی(ع)، هویت، برابری، عدالت، حق، منابع و فرصت‌ها.

مقدمه

منطقیون انسان را «حیوان ناطق» و فیلسوفان سیاسی او را «حیوان سیاسی» تعریف می‌کنند. به نظر نگارنده انسان در تعریف - فرضی - امام علی (ع) انسان «موجودی ذی حقوق» است و شاید محوری‌ترین مفهوم در اندیشه سیاسی امام علی (ع)، مفهوم «حق» باشد. نطفه انسان براساس حقوق متقابلی بسته می‌شود، جنین دارای حقوقی است و پس از تولد، دارای حقوق به مراتب گسترده‌تری می‌شود. شاید بتوان عمیق‌ترین جلوه خلقت خداوند را برابری «ماهیت انسانی» دانست که برابری «هویت انسانی» را به دنبال دارد و حقوق برابر را نیز برای او رقم می‌زند، سپس به اقتضای تفاوت‌ها، در فرایند «نظام عدالت»، این برابری در قالب نابرابری عادلانه تداوم می‌یابد.

پرسش اصلی مقاله حاضر این است که «برابری سیاسی در اندیشه سیاسی امام علی (ع) چیست و چگونه محقق می‌شود؟» مقصود از برابری سیاسی، عدم برتری هیچ‌کس بر سایرین در امور است که به نوعی به کسب امتیازات مادی و غیرمادی در نظام سیاسی منجر می‌شود. اما «حق» مزیت مشروعی است که به فرد اجازه می‌دهد چیزی را - اعم از مادی و غیرمادی - طلب کند یا از دیگران بخواهد به آن گردن نهند. علل و عوامل ایجاد حق متعددند از جمله تلاش‌های فردی انسان‌ها و از اینجاست که نابرابری ایجاد می‌شود. «نابرابری» به معنای برخورداری بیشتر برخی افراد از امتیازات مادی و معنوی در نظام سیاسی یا از قبیل نظام سیاسی است؛ شیوه‌ای که می‌تواند این نابرابری را مجاز و مشروع سازد «عدالت» است که در نهایت «نابرابری عادلانه‌تر» را پدید می‌آورد که عین برابری است.

در ابتدای مقاله برابری هویت انسانی در اندیشه امام علی (ع) مورد توجه قرار

می‌گیرد که برابری انسان را در نظام آفرینش و نظام سیاسی شامل می‌شود. سپس برابری‌های سیاسی - اجتماعی در اندیشه امام مورد بحث قرار می‌گیرند که دارای پنج مصداق مشخص است و دو اصل حاکم بر آن، ضمانت‌اجرای آن را تضمین می‌کند. سپس مسئله تفاوت‌ها و نابرابری‌ها مطرح می‌شود که آن را طی بحث کوتاهی در پایان مقاله تبیین کرده‌ایم. در خصوص سوابق و ادبیات تحقیق باید گفت این مسائل در حوزه اندیشه سیاسی اسلام جدیدند و نگارنده نتوانست در این مورد، ادبیات قابل اشاره‌ای بیابد.

برابری هویت انسانی

اگر بتوانیم هویت را به گونه‌های مختلف نظیر هویت ملی، هویت قومی، هویت فردی، هویت اجتماعی، هویت فرهنگی، هویت دینی، هویت سیاسی و... تقسیم کنیم،^(۱) می‌توانیم از مفهوم مستقلی با عنوان «هویت انسانی» نام ببریم که وجه مشترک و ممیز آن صفات انسانی افراد است. این صفات در مجموع ویژگی‌های جسمی، روحی و عقلی بشر را شامل می‌شود که در نوع انسان به لحاظ ساخت و جنس یکسان است و این نخستین منشأ و دلیل برابری انسان‌ها به شمار می‌رود.

۱. برابری انسان در نظام آفرینش

اگرچه امروزه تقریباً تردیدی در خصوص برابری نوع انسان وجود ندارد اما در قرون و اعصار گذشته، اعتقاد به برتری برخی انسان‌ها بر دیگران به سبب نژاد، رنگ پوست، موقعیت جغرافیایی و عواملی از این قبیل، اعتقادی جدی بود. یکی از ویژگی‌های مهم اسلام که از حدود چهارده قرن پیش تاکنون از اهمیت فراوانی برخوردار است برابر دانستن تمام انسان‌ها و نفی تبعیض نژادی است. ذات اقدس حق تعالی، انسان را گرامی داشت و او را بر بسیاری از مخلوقات برتری بخشید.^(۲) تکریم انسان از سوی خداوند، او را از ویژگی‌های خاصی برخوردار کرد، به او قدرت بخشید و مهم‌تر از همه، او را واجد حقوق، تکالیف و کرامت نمود. تکالیف فردی و اعتقادی انسان امری شخصی است زیرا هرکس در مقابل خداوند پاسخگوست.^(۳) حقوق و کرامت انسان نیز امری سیاسی و اجتماعی است اما آنچه مقدم است، برابری نوع انسان در اسلام و اندیشه امام علی است زیرا نوع انسان را

دارای هویت واحدی می‌داند که تمام فرشتگان مأمور شدند در مقابل جوهره وجودی او یعنی کرامت، به امر خداوند به سجده درآیند.^(۴) هرکه این کرامت انسانی را که به نوع انسان - فارغ از دین و مذهب و نژاد - اختصاص دارد، ارج ننهد و در آن خدشه وارد کند، مورد خشم و غضب الهی قرار می‌گیرد، دشمن خدا قلمداد شده و از درگاه الهی رانده می‌شود.^(۵)

۲. برابری انسان در نظام سیاسی

برابری انسان در نظام خلقت و به عبارت دیگر برابری هویت انسانی، برابری او را در نظام سیاسی ایجاد می‌کند. حضرت علی(ع) حدود چهارده قرن پیش، به‌عنوان حاکم و رهبر سیاسی کشوری پهناور، با اعتقاد به برابری تمام انسان‌ها در خلقت،^(۶) به این اعتقاد در حوزه سیاست جامعه عمل پوشاند و به‌رغم فشارهای سیاسی - اجتماعی، اعتراض‌های شدید و ضررهایی که از این ناحیه متحمل شد، هرگز از نظر و عمل برابرگرایانه خود عدول نکرد. این زیان‌ها به حدی سنگین و در معادلات سیاسی تأثیرگذار بود که به تضعیف قدرت و حکومت امام^(۷) و در نهایت از دست رفتن آن منجر گردید.

امام(ع) از اعتقاد و عمل سیاسی خود مبنی بر برابری انسان‌ها دست برنداشت، زیرا هیچ دلیلی بر برتری برخی بر بعضی دیگر در نظام خلقت و به دنبال آن در نظام سیاسی نمی‌دید؛ بلکه دلایل متقنی برای این برابری داشت. تنها در نامه حضرت به مالک اشتر، در ۳۰ مورد جملاتی وجود دارد که تمامی انسان‌ها از هر ملیت، نژاد، صنف و مذهب را دربر می‌گیرد. «ناس» به معنی مردم در ۹ مورد، «رعیت» به معنای شهروند در ۱۳ مورد، «عامه» به معنای همگان در ۳ مورد، «کُل امرئ» به معنی هر انسانی در ۲ مورد، «عبادالله» به معنی بندگان خدا در یک مورد و صریح‌تر از همه «نظیر لک فی الخلق» به معنی «همنوع تو در خلقت» در یک مورد آمده است.^(۸) اگر بپذیریم تمام انسان‌ها برابر خلق شده‌اند و هویت نوع انسان ضرورتاً یکی است (زیرا مصادیق یک نوع در درون خود نمی‌توانند تفاوت ماهوی داشته باشند) باید بپذیریم انسان‌ها در نظام سیاسی باید از حقوق برابر بهره‌مند باشند و بتوانند از امکان و فرصت مساوی برای استفاده از تمام مواهب طبیعی و سیاسی - اجتماعی برخوردار گردند.

برابری‌های سیاسی - اجتماعی

به اقتضای برابری هویت انسانی و برابری انسان در نظام سیاسی، برابری‌های سیاسی - اجتماعی مطرح می‌شوند که ریشه در برابری هویت انسانی دارند. هر جامعه‌ای برای گذار به عدالت، باید این برابری‌ها را محقق سازد. به اقتضای عدالت، نابرابری‌هایی در جامعه ایجاد می‌شود که تنها در صورتی که مبنای منشأ آنها این برابری‌ها باشد، عادلانه است.

۱. برابری مردم در نگرش حاکمان

نخستین و مهم‌ترین مؤلفه برابری در عرصه سیاست و اجتماع، برابری مردم در نگاه حاکمان و نخبگان سیاسی جامعه است. نخبگان سیاسی با در اختیار داشتن قدرت سیاسی، امکان‌ها و فرصت‌ها، توانایی مدیریت آنها را دارند، همچنین می‌توانند با تکیه بر قدرت خود، ایجادکننده زمینه‌های نابرابری باشند یا بر نابرابری‌ها دامن زنند. اهمیت برابر دانستن مردم از سوی حاکمان در این است که منشأ سایر برابری‌ها یا نابرابری‌های اجتماعی، در درجه نخست نوع نگرش حاکمان به مردم است و سایر نابرابری‌های اجتماعی از آنجا ناشی می‌شود که حاکمان و نخبگان، در حقیقت و باطن امر به برابری مردم اعتقاد نداشته باشند؛ اگرچه با انگیزه‌های مختلف به اعتقاد به این برابری تظاهر نمایند؛ بنابراین نخستین برابری در جامعه باید برابری تمام مردم در نگاه و نگرش حاکمان باشد، زیرا نسبت مردم با حاکمان، از دو حال خارج نیست: یا از نظر مذهبی و اعتقادی همانند حاکمان و نخبگان سیاسی‌اند که در این صورت برادر دینی آنان محسوب می‌شوند، یا از نظر مذهب، اعتقاد و نگرش با حاکمان کاملاً تفاوت دارند که در این صورت از نظر خلقت نظیر هم هستند^(۹) یعنی انسانند؛ در نتیجه، انسان بودن پیش از آنکه حقوق سیاسی - اجتماعی یا مادی برای آنها در پی آورد، برابری آنها را در نظر حاکمان که صاحب قدرت هستند، ایجاد می‌کند و شاید بتوان این را اولین حق افراد در جامعه سیاسی دانست. از این مرحله به بعد است که باید رفتار حاکمان با تمام مردم یکسان و برابر باشد، چه در دوست داشتن و عشق ورزیدن به مردم و چشم‌پوشی از اشتباهات سیاسی آنها که امام علی(ع) به آن تصریح کرده است^(۱۰) و چه در تخصیص امکانات، فرصت‌ها و منابع

اساسی جامعه. این برابری اساساً در هویت واحد انسانی ریشه دارد.

۲. برابری مردم در رفتار حاکمان

دومین مؤلفه برابری سیاسی - اجتماعی، رفتار و تعامل برابر حاکمان، صاحبان قدرت و مدیران با تمام مردم در تعاملات عمومی و روابط روزمره اجتماعی است. هر جامعه‌ای از اقشار مختلف و افراد صاحب نفوذ و قدرت و ثروت تشکیل شده است که هر کدام اهداف و خواسته‌هایی را دنبال می‌کنند و قادرند حکومت و حاکمان را تحت فشار قرار دهند. حاکمان قبل از هر رفتار سیاسی و روابط رسمی و قانونی جهت انجام و اداره امور، باید در تعامل‌های عادی و عمومی یا رسمی و اداری، رفتار برابری با همگان داشته باشند؛ به گونه‌ای که حتی در نگاه، سلام، احوالپرسی و نحوه روبه‌رو شدن با مردم و گروه‌های مختلف، برابری رعایت شود. این برابری در تعامل به حدی مهم است که مقدمه عدالت محسوب می‌شود و اثر سیاسی - اجتماعی آن این است که ناتوانان و عموم مردم که از اهرم‌های تأثیرگذار برخوردار نیستند به عدالت حاکم امیدوار می‌شوند و بزرگان، متنفذان و صاحبان شرکت‌های خصوصی و بنگاه‌ها، فرصت ستم، بهره‌گیری، امتیازطلبی و استفاده بیشتر از منابع و امکانات از طریق نظام سیاسی را پیدا نمی‌کنند. چنین برخوردی، از نظر شخصی نیز برای نخبگان سیاسی و مدیران حائز اهمیت است، زیرا با رفتار برابر، موضع عدالتخواهانه خود را نشان می‌دهند و راه هرگونه فساد و طمع ستم را بر خود و دیگران سد می‌نمایند.^(۱۱)

۳. برابری مردم و حاکمان

سومین مؤلفه برابری سیاسی - اجتماعی، برابری خود نخبگان سیاسی با مردم است؛ بر این اساس، صاحبان قدرت، حاکمان و مدیران جامعه هیچ امتیاز و برتری بر عموم مردم ندارند و در کلیه حقوق سیاسی - اجتماعی برابرند.^(۱۲) این برابری، امکان بهره‌گیری از تمامی امکانات از جمله استفاده از فرصت‌ها و منابع مالی را دربر می‌گیرد.^(۱۳) نکته مهم دیگر در برابری حاکمان و مردم، این است که این برابری باید به گونه‌ای باشد که منافع حاکمان و عموم مردم به هم گره خورده و در اصل یکی باشد؛ به گونه‌ای که سود و زیان مردم سود و زیان حاکمان باشد.^(۱۴) منظور از برابری

مردم و حاکمان، عدم تفاوت در برابر قوانین و بهره‌گیری از کلیه منابع و امکانات و فرصت‌های موجود در جامعه است. سؤالی که پیش می‌آید این است که براساس شاخصی که امام علی (ع) به دست می‌دهد، ملاک این برابری چیست و مصداق‌های آن کدام است؟ معیار برابری حاکمان و مردم، برابری مردم است یعنی در کلیه اموری که مردم با هم برابرند، حاکمان نیز با آنان برابرند؛ بدان معنی که ممکن است در برخی موارد مردم با یکدیگر برابر نباشند که در چنین مواردی، حاکمان نیز با مردم برابر نیستند، اما اینکه در این موارد، حاکمان در چه وضعیتی قرار دارند، باز به معیار اصلی برمی‌گردیم. براساس این معیار، حاکمان در وضعیتی قرار خواهند گرفت که گروهی از مردم مشابه آنان در چنان وضعیتی قرار دارند. زیرا اگر در حقوق یا استفاده از منابع، مردم بر اساس قوانین عدالت برابر نباشند، یا براساس همین قوانین عدالت، باید دارای شرایط خاصی باشند، یا تلاش‌هایی به عمل آورند و مراحل را طی کنند؛ حاکمان نیز باید همان شرایط را دارا باشند یا کسب کنند و تلاش‌های لازم را همانند سایرین به عمل آورند. بنابراین، در اموری که همه مردم برابرند، حاکمان نیز با آنان برابرند و در اموری که همه مردم برابر نیستند، طبعاً مردم به دو یا چند دسته تقسیم می‌شوند و هر کدام شرایط خاص خود را دارند، در این صورت حاکمان با آن دسته از مردم برابرند که شرایط مشابهی دارند.

۴. برابری در امکانات و امکان‌ها

چهارمین مؤلفه برابری سیاسی - اجتماعی، برابری تمام مردم در استفاده از امکانات، منابع مالی و فرصت‌هاست.^(۱۵) در این برابری، بر چند زمینه تأکید می‌شود: نخست برابری افراد و طبقاتی که بزرگان، صاحبان نفوذ، صاحبان شرکت‌های خصوصی و کارخانه‌ها خوانده می‌شوند، با سایر افراد و طبقاتی که در پایین‌ترین سطوح اجتماعی قرار دارند و گاهی مورد بی‌اعتنایی و شاید تحقیر قرار می‌گیرند. نژاد، رنگ پوست، مذهب، نگرش‌های سیاسی و حزبی و... نیز هیچ تأثیری در این برابری ندارند.^(۱۶) دوم برابری خویشان و نزدیکان حاکمان و قدرتمداران با سایر مردم که از چنین ویژگی برخوردار نیستند.^(۱۷) سوم برابری افرادی که در نقاط دورافتاده کشور زندگی می‌کنند با سایر افراد جامعه بخصوص مردمی که در مرکز یا پایتخت زندگی می‌کنند.^(۱۸)

۵. برابری صاحبان ادیان مختلف

پنجمین مؤلفه برابری سیاسی - اجتماعی، برابری صاحبان ادیان مختلف در قبال حقوق اساسی است. امام علی(ع) به مأمور خود سفارش کرد مبدا مسلمان یا یهودی یا نصرانی‌ای را به دلیل درهمی مالیات، تازیانه بزنند یا آنها را مجبور کنند چارپایان خود را بفروشند.^(۱۹) در این سفارش، هیچ تفاوتی میان مسلمان و غیرمسلمان دیده نمی‌شود. در محکمه خلیفه دوم نیز، عمر، حضرت علی(ع) را با کنیه «ابوالحسن» خطاب کرد، حضرت ناراحت شد که چرا مرا با کنیه (احترام و نوعی ترجیح) خطاب کردی؛ در حالی که مسلمان و یهودی در مقابل حق برابرند.^(۲۰) همچنین امام(ع) هدایای زرتشتیان را به مناسبت نوروز نپذیرفت و براساس قواعد از پیش توافق شده به حساب مالیات آنان گذاشت،^(۲۱) در حالی که می‌توانست به عنوان اقلیتی غیرمسلمان، با آنان به گونه‌ای دیگر رفتار کند.

واکنش امام علی(ع) در مواجهه با یک گدای مسیحی مذهب،^(۲۲) عصبانیت او از تعرض دشمن به زن یهودی،^(۲۳) ملاک قرار دادن قوانین حقوقی و کیفری اقلیت‌های دینی^(۲۴) و احترام به غیر مسلمانان و کفار،^(۲۵) همگی نشان می‌دهد در حقوق سیاسی و اجتماعی و برخوردهای اخلاقی و انسانی، هیچ تفاوتی میان معتقدان به ادیان و مذاهب مختلف وجود ندارد و دین و مذهب عامل تعیین‌کننده نیست؛ دلیل آن - چنانکه در بحث برابری در خلقت ذکر کردیم - جوهره هویت واحد انسانی است که معیار و ملاک حاکم بر تمام روابط انسانی می‌باشد.

اصول حاکم بر برابری

اصول حاکم بر برابری، ضمانت اجرای برابری در قالب یک نظام است و اگر جامعه‌ای به دنبال تحقق برابری باشد باید ابتدا این اصول را حاکم کند تا مطمئن شود برابری تحقق و تداوم پیدا خواهد کرد.

۱. شفافیت

نخستین اصل حاکم بر برابری، اصل شفافیت است بدین معنی که منطق تقسیم منابع و امکانات در همه حوزه‌ها برای همگان روشن باشد و هیچ منعی برای حضور عموم افراد جامعه یا نمایندگان نهادهای مدنی در محل تصمیم‌گیری برای اطلاع از

نحوه تصمیم‌گیری و اجرا و آگاهی از منطق و مبانی تخصیص منابع و امکانات و فرصت‌ها وجود نداشته باشد. حق هرگونه اعتراض نیز برای همگان محفوظ و قابل طرح باشد و نخبگان سیاسی موظف به پاسخگویی شوند تا شائبه هرگونه سوءاستفاده از بین رود و منطق آن روشن گردد. طبیعی است افرادی که بیشتر برخوردار هستند یا به ظاهر شأن و منزلت بالاتری در جامعه دارند، اگر برابری موجب کاهش برخوردارگی یا کاسته شدن از شأن و منزلتشان شود، دست به اعتراض بردارند یا حتی اقداماتی انجام دهند، اما هیچکدام از اینها نباید در ادامه سیاست‌های برابری تأثیری داشته باشد؛^(۲۶) مگر اینکه اعتراض از سوی افراد و طبقات مختلفی صورت گیرد که منافع همسو ندارند؛ یعنی هم افراد کم‌برخوردار و محروم و هم افراد برخوردار، هر دو به یک شیوه اعتراض کنند که در این صورت باید در اصل سیاست‌های برابری یا نحوه اجرای آنها تجدیدنظر نمود.

۲. تقدم آسیب‌مندان اجتماعی

دومین اصل حاکم بر برابری، تقدم آسیب‌مندان اجتماعی و کمتر برخوردارها در اموری است که به اصل برابری لطمه نزند. آسیب‌مندان اجتماعی افرادی هستند که از محرومیت‌های غیرمادی رنج می‌برند و بخشی از محرومیت‌های مادی آنان نیز به سبب آن محرومیت‌های غیرمادی است. این دسته از محرومیت‌ها که می‌توان از آنها به‌عنوان محرومیت‌های احساسی و انسانی نیز یاد کرد موجب می‌شوند فرد نتواند برخی عواطف، احساسات، خواسته‌های درونی و انسانی خود را ارضا کند و به ناچار متحمل برخی تألمات روحی می‌شود.

در رأس آسیب‌مندان اجتماعی، کودکان یتیم قرار دارند. بیوه‌زنان در مرحله بعدی و بیماران خاص و افراد پیر و ناتوان و ازکارافتاده و معلول نیز در مرتبه بعد قرار دارند. اموری که این افراد در آن مقدم هستند اموری است که اصل برابری را خدشه‌دار نکند مانند تقدم در نوبت که نخست باید از اینها آغاز کرد.^(۲۷)

ملاک برتری و تأثیر آن

خداوند در قرآن کریم تنها معیار برتری انسان‌ها را تقوی ذکر کرده است.^(۲۸) حضرت علی(ع) نیز به طور مکرر به این مسئله اشاره نموده که ذکر برخی از آنها

در پاورقی‌ها گذشت؛ بنابراین تردیدی باقی نمی‌ماند که برخی براساس ملاک تقوی بر سایرین برتری دارند و از این نظر همه مردمان برابر نیستند. پس از اثبات این نابرابری، روشن شدن معیار آن و دست‌یافتنی بودن این معیار برای همه افراد جامعه، این پرسش پیش می‌آید که حوزه تأثیر این برتری و فایده عملی آن در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی چیست؟

پاسخ روشن این است که ملاک تقوی که موجب برتری افراد است در حوزه سیاست و اجتماع هیچ تأثیری ندارد و اصول برابری سیاسی - اجتماعی را در هیچ شرایطی تحت تأثیر قرار نمی‌دهد. به تصریح امام علی (ع)، این برتری بندگان، تنها نزد خداست و ثواب و اجر آن در آخرت با خدای تعالی است. حدود و حقوق سیاسی - اجتماعی برای همگان برابر است و خداوند برای متقین هیچ اجر و پاداشی در دنیا از این حقوق قرار نداده است و در حقوق سیاسی - اجتماعی، متقین با غیرمتقین هیچ تفاوتی ندارند.^(۲۹) اگرچه ممکن است براساس قوانین علی نظام خلقت، نتایج اعمال نیک خود را در این دنیا نیز ببینند.

نتیجه اینکه چون ماهیت نوع انسان یکی است و هویت انسانی افراد تفاوتی با هم ندارند، افراد در حوزه کلان سیاسی - اجتماعی برابرند و تضمین‌کننده تحقق این برابری، اصول حاکم بر آن است که باید در نظام سیاسی مورد توجه قرار گیرد. اما در حوزه سیاست و اجتماع، نابرابری‌های عادلانه‌ای نیز وجود دارد که به هویت انسانی برنمی‌گردد و دلایل دیگری دارد که در مجال دیگری به آن خواهیم پرداخت.

نابرابری عادلانه

وقتی جامعه بشری وارد مرحله عملی و عملیاتی تحقق حقوق می‌شود، شرط اصلی رعایت حقوق بشر و حقوق سیاسی و اجتماعی، گذر موفقیت‌آمیز از مرحله قبلی یعنی برابری‌های سیاسی - اجتماعی است.

۱. مبنای نابرابری افراد در حق

وقتی انسان‌ها وارد اجتماع می‌شوند تفاوت‌های فراوان و عمیقی بر آنها عارض می‌شود. برخی از این تفاوت‌ها به اراده انسان‌ها ایجاد می‌شود و برخی نیز معلول

شرایط اجتماعی، بهداشت، عملکرد پدر و مادر، نسل‌های گذشته و... بوده و از حیطة اختیار آنها خارج است اما به ناچار به آن تن داده‌اند. به نظر می‌رسد افراد از برخی تفاوت‌های اجتماعی راضی نباشند، اما در هر حال به اراده بشر ایجاد شده است. به‌عنوان مثال عده‌ای درس می‌خوانند و به مراحل بالایی از دانش و تخصص می‌رسند و این مسئله برای آنان خودبه‌خود موجب ایجاد تفاوت و برتری در مقابل کسانی می‌شود که درس نخوانده‌اند؛ یا عده‌ای تلاش بیشتری به خرج می‌دهند و یا برای رسیدن به منافع برتر، از لذت‌های زودگذر چشم‌پوشی می‌کنند.

برخی تفاوت‌ها معلول مسائل ژنتیکی و وراثتی و اموری از این قبیل است که انسان‌ها بخصوص نسل‌های گذشته به طور مستقیم یا غیرمستقیم در آن نقش داشته‌اند. از سویی این تفاوت‌ها و نابرابری‌ها در واقعیت اجتماع بالفعل می‌شوند و بروز و ظهور پیدا می‌کنند و از سوی دیگر محدودیت منابع و فرصت‌ها پیش می‌آید. بنابراین به لحاظ عقلی، بنابر دلایل گفته‌شده، میزان برخورداری افراد از حقوق سیاسی - اجتماعی نیز باید تغییر پیدا کند زیرا حق برابر برای نوع انسان است و حق‌های برابر برای انسان‌های بالفعل، برابر است.

حال، ما با واقعیتی به‌عنوان انسان‌های نابرابر روبه‌رو شده‌ایم، این منابع و فرصت‌ها را که به‌عنوان حقوق افراد مطرح است باید چگونه تقسیم کنیم؟ البته نابرابری‌های انسان‌ها نسبت به سه حق اساسی اجتماعی شامل: حق تعیین سرنوشت، آزادی و استفاده برابر از منابع و فرصت‌ها، متفاوت است؛ به همین نسبت، میزان اهلیت انسان‌ها در استفاده از حق‌های اساسی اجتماعی خودشان نیز متفاوت می‌شود. حق تعیین سرنوشت حقی است که نخست، محدودیت منابع برای آن موضوعیت ندارد، دوم، نابرابری انسان‌ها موجب استفاده نابرابر از آن نمی‌شود.^(۳۰) مگر اینکه نابرابری به حدی زیاد باشد که فرد از لحاظ عقلی امکان استفاده از آن را نداشته باشد مانند کودکان و افراد مبتلا به بیماری‌های روانی و حواس از دست‌داده که نمی‌توانند از این حق استفاده کنند که در این صورت حق آن فرد به نفع همگان منتفی می‌گردد.

در مرحله بعد، حق آزادی قرار دارد. در استفاده از این حق، تفاوت‌ها شدیدتر می‌شود زیرا همگان به یک میزان و یک شکل، امکان، توان و قابلیت استفاده از

این حق را ندارند، علاوه بر اینکه استفاده از این حق، تعارض‌ها و محدودیت‌هایی برای دیگران به وجود می‌آورد، بنابراین ضرورت وجود قواعد تنظیم‌کننده این حق بیشتر احساس می‌شود.

در مرحله سوم، حق استفاده برابر از منابع و فرصت‌ها مطرح می‌شود. این حق نیز همانند دو مورد قبلی، بالقوه برابر است اما با تفاوت‌های موجود در واقعیت اجتماع، استفاده از آن به صورت نابرابر خواهد شد. این حق مهم‌ترین و مورد چالش‌ترین حق در اجتماع است، نخست به این دلیل که با زندگی و تعلقات ملموس مردم سروکار دارد، دوم به این دلیل که به شدت محدود است و متقاضیان آن بسیار بیش از منابع موجودند و سوم اینکه در اینجا منافع مادی افراد به دست می‌آید بنابراین قواعد سامان‌دهنده آن نیز باید بسیار پیچیده و دقیق باشد.

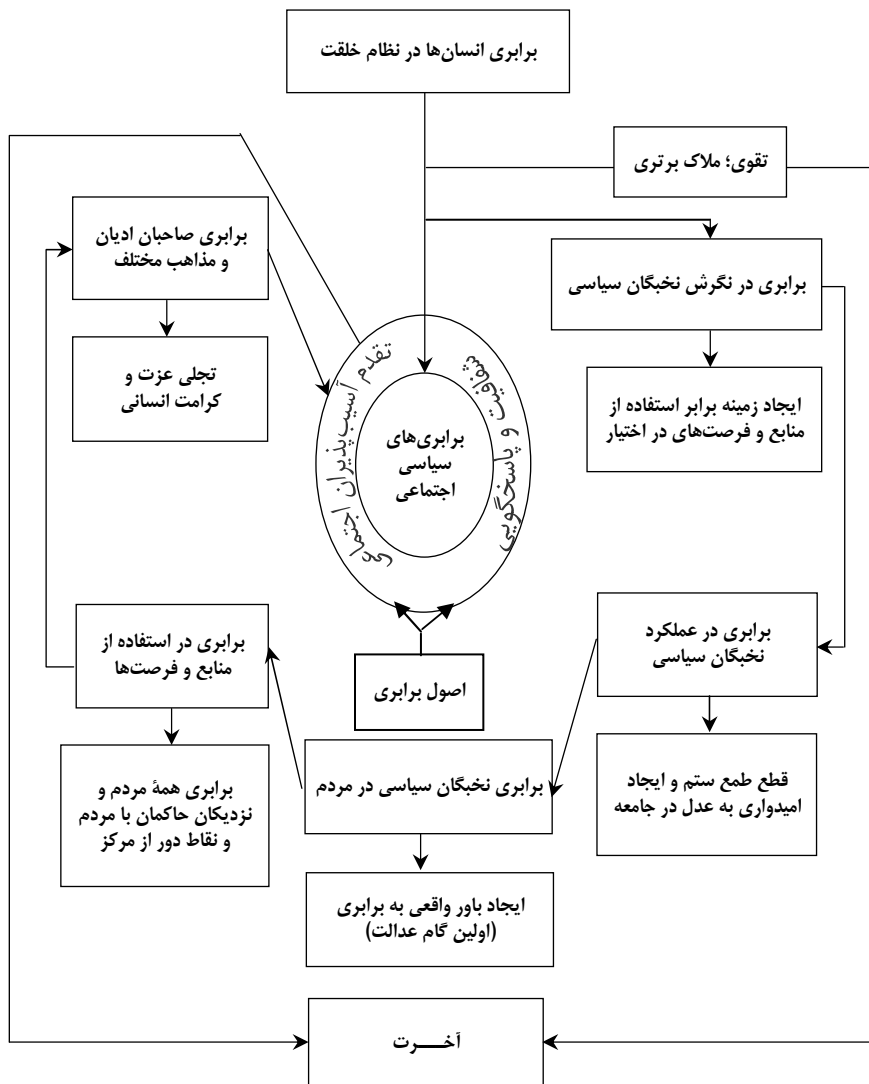
۲. معیار تعیین حق‌ها

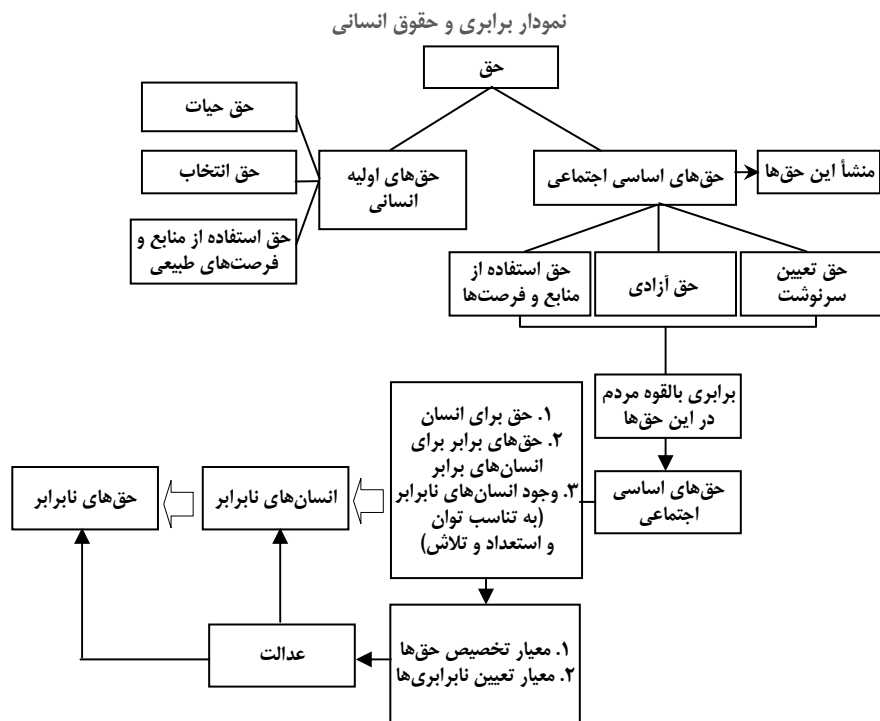
برای تشخیص و تخصیص درست حق‌های اساسی اجتماعی، عدالت مطرح می‌شود، زیرا در اجتماعی که مردم به طور مطلق برابر نیستند، حقوق آنها نیز مطلقاً برابر نیست بلکه «مردم به میزان عدالت در حق یکسانند»؛^(۳۱) به عبارت دیگر به طور مطلق یکسان نیستند و برابری حقیقی و عادلانه آنها این است که در واقع برابر نباشند، بلکه به میزان عدالت برابر باشند و عدالت برای انسان‌های نابرابر، حکم به حقوق نابرابر می‌دهد و این همان برابری حقیقی بر اساس عدالت است.

حقوق اساسی اجتماعی انسان، به طور برابر تثبیت شده و خدشه‌ناپذیر است و می‌توان آنها را برابری اولیه نامید. برای استفاده از این حقوق به دو ملاک اساسی نیاز است. نخست: ملاکی که نحوه تخصیص این حقوق به صاحبانشان را با در نظر گرفتن تمام جوانب آن نشان دهد، دوم: ملاکی که بتواند با توجه به تفاوت انسان‌ها در واقعیت اجتماعی، نابرابری بحقی در تخصیص حقوق ایجاد کند یا به عبارت دیگر همان برابری اولیه را حفظ کند. تحقق این ملاک را ما «اقامه حق» می‌نامیم. این ملاک‌ها در معیار اصلی و همگونی خلاصه می‌شوند که خداوند تعالی آن را با هدف اقامه حق، به مردمان معرفی نموده و الگوهای فراوان و متعددی از آن نیز در نظام خلقت قرار داده تا انسان بهتر بتواند آن را برگیرد و عملی سازد و آن عدل

است؛^(۳۲) بنابراین تنها مرجعی که صلاحیت دارد حقوق اساسی اجتماعی برابر انسان را دستکاری کند و تغییر دهد و حقوق بالقوه برابر انسان را به سبب نابرابری انسان‌ها در عالم واقع، نابرابر سازد، عدالت است که این نابرابری در اصل همان برابری است و ما آن را «برابری ثانویه» نام می‌گذاریم. به این موضوع در جای دیگری خواهیم پرداخت.

نمودار هویت انسانی و برابری‌های سیاسی - اجتماعی

نتیجه‌گیری

امروزه جوامع بشری و بخصوص کشورهای جهان اسلام، از نابرابری رنج می‌برند. اگر نابرابری‌های اقتصادی و مادی، بیشتر توده مردم را می‌آزارد، نابرابری‌های سیاسی رنجش خاطر قشر فرهیخته و تحصیلکرده جوامع بخصوص عالمان حوزه سیاست و اجتماع را به دنبال دارد. به نظر می‌رسد ریشه تمام نابرابری‌های جامعه، نابرابری سیاسی است که از نگرش نخبگان سیاسی ناشی می‌شود.

مشکل اساسی برخی حکومت‌ها، در نادیده گرفتن حقوق بشر و تضييع حقوق سیاسی - اجتماعی افراد است که برابری‌های سیاسی - اجتماعی - مورد بحث - را قبول ندارند و به جای آن نابرابری نشانده‌اند؛ زیرا «هویت انسانی» را که پایه و اساس خلقت بشر است اصل قرار نمی‌دهند و سایر هویت‌ها نظیر هویت دینی، قومی، نژادی، فرهنگی و... را ملاک قرار داده‌اند؛ در حالی که هر کدام از این هویت‌ها در جای خود مهم هستند اما - براساس اندیشه امام علی(ع) - در حوزه سیاست و اجتماع، «هویت انسانی» بر تمام اینها مقدم است. نابرابری‌های ثانوی

سیاسی - اجتماعی، باید عادلانه باشند، یعنی بر اساس معیار تعیین حق‌ها، از عدالت ساختاری پدید آیند نه از نابرابر دانستن افراد و اقشار مختلف جامعه. اکنون وضعیت نادرستی که مشکلاتی ایجاد نموده و از یک اصل درست، به عمل و نتیجه نادرستی منجر شده این واقعیت گریزناپذیر جامعه است که:

انسان‌ها - به لحاظ توان و قابلیت و در نتیجه برخورداری - نابرابرند.

بر اساس آنچه گذشت، مصادیق و تحقق عینی این نابرابری را عدالت با قاعده «مردم به میزان عدالت در حق یکسانند»، تعیین می‌کند و این قاعده عدالت که نابرابری‌ها را تعیین می‌بخشد، در برابری سیاسی تمام انسان‌ها ریشه دارد؛ یعنی برابری با طی مسیر و مراحل منطقی، به نابرابری می‌رسد که عادلانه است؛ حال مشکل این است که نظام‌های سیاسی با قبول آن اصل درست که: *نابرابری انسان‌ها واقعیت اجتناب‌ناپذیر جوامع است* معتقدند خود باید حدود و ثغور، نحوه و مصادیق این نابرابری‌ها را تعیین کنند.

پی‌نوشت‌ها

۱. ر.ک: بهزاد دوران، منوچهر محسنی «هویت؛ رویکردها و نظریه‌ها» در: علی‌اکبر علیخانی (به اهتمام)، *مبانی نظری هویت و بحران هویت*، (تهران: پژوهشکده علوم انسانی و اجتماعی جهاد دانشگاهی ۱۳۸۳، صص ۱۲۷-۸۷) و فرزانه قاسمی، «مراتب و مؤلفه‌های هویت» در: همان، صص ۱۴۸-۱۵۷.
۲. وَ لَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَ حَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ وَ رَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَ فَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلاً. اسری (۱۷): ۷۰.
۳. ر.ک: بقره، ۴۸ و ۱۲۳ و ۲۸۱ / نساء ۱۷۳. / انعام ۴۹ و ۱۳۲ و ۱۶۴ / زمر ۷۰ / مؤمن ۱۸ / سجده ۴۶.
۴. ... و استأدى الله سبحانه الملائكة وديعته لديهم و عهد وصيته إليهم في الإذعان بالسجود له و الخشوع لتكريمه فقال له سبحانه أسجدوا لآدم فسجدوا الا ابليس». سيد جعفر شهیدی، *نهج البلاغه*، (تهران: انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی، ۱۳۷۱، خطبه ۱، ص ۵).
۵. فقال سبحانه و هو العالم بمضمرات القلوب و محجوبات الغيوب: «أني خالق بشرأ من طين فاذا سوئته و نفخت فيه من روحي فقعوا له ساجدين فسجد الملائكة كلهم أجمعون إلا إبليس». اعترضته الحمية فافتخر على آدم بخلقه و تعصب عليه لاصله. فعذو الله امام المتعصبين و سلف المستكبرين الذي وضع أساس العصبية و نازع الله رداء الجبرية. همان، خطبه ۱۹۲، صص ۲۱۱-۲۱۰.
۶. «إيها الناس إن آدم لم يلد عبداً و لا أمة و إن الناس كلهم احرار و لكن الله حول بعضكم بعضاً فمن كان له بلاء و فصبر في الخير فلا يمن به على الله عز وجل الا و قد حضر لشيء و نحن مسوون فيه بين الاسود و الاحمر. فقال مروان، للطلحة و الزبير: ما اراد بهذا غيركما. قال: فأعطى كل واحد (من المسلمين) ثلاثة دنانير و اعطى رجلاً من الانصار ثلاثة دنانير، و جاء بعد[ه] غلام أسود، فاعطاه ثلاثة دنانير فقال الانصاري: يا امير المؤمنين، هذا غلام أعتقته بالامس تجعلني و إياه سواء؟ فقال [عليه السلام]: إني نظرت في كتاب الله فلم أجد لولد اسماعيل على ولد اسحاق فضلاً». الشيخ محمد باقر المحمودي، *نهج السعادة في مستدرک نهج البلاغه*، (بيروت: مؤسسة الاعلمي للمطبوعات، ۱۳۸۵ ق، ج ۱، ص ۲۲۵). و شبيه اين داستان: الامام ابى بكر احمد بن الحسين بن على البيهقي، *السنة الكبرى*، تحقيق: محمد عبدالقادر عطا، (بيروت: دارالكتب العلمية، ۱۴۲۰ هـ. ۱۹۹۹ م، ج ۶، ص ۵۶۷ ط؛ محمدباقر المجلسي، *بحار الانوار*، تحقيق: محمدباقر المحمودي، (تهران: وزارة الثقافة و

الارشاد الاسلامی ۱۴۰۸ ق، ج ۳۲، ص ۱۳۴؛ محمدبن الحسن الحر العاملی، وسائل الشیعه، تحقیق: عبدالرحیم الربانی الشیرازی، (طهران: المكتبة الاسلامیة، ۱۴۰۳ ه. ق. ج ۱۱، ص ۸۱. ۷. پیوستن برخی اصحاب امام به معاویه به دلیل تقسیم بالسویة بیت المال: «ان مولی لأمیر المؤمنین علیه السلام سألہ مالاً فقال: یرج عطاءئ فأقسامکھ. فقال: لأکتفی و یرج الی معاویة فوصله فکتب الی أمیر المؤمنین علیه السلام یخبره بما أصاب من المال فکتب الیه أمیر المؤمنین علیه السلام: اما بعد فإن ما فی یدک من المال قد کان له أهل قبلک و هو صائر الی أهل بعدک و إنما لک منه ما مهتدت لنفسک فأثر نفسک علی اصلاح ولدک فأنما أنت جامع لأحد رجلین: اما رجل عمل فیہ بطاعة الله فسعد بما شقیة و اما رجل عمل فیہ بمعصیة الله فشقی بما جمعت له، و لیس من هذین أحد بأهل أن تؤثره علی نفسک و لا تبرد له علی ظهرک فارح لمن مضی رحمة الله وثق لمن بقی یرزق الله». محمدباقر المجلسی، بحار الانوار، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ه. ۱۹۸۳ م، ج ۳۳، ص ۲۸۵، به نقل از: روضة الکافی، همچنین ر.ک: علی اکبر علیخانی، توسعه سیاسی از دیدگاه امام علی (ع)، (تهران: مرکز چاپ و نشر سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۷، صص ۵۶-۵۲). ۸. ر.ک: محمدتقی جعفری، حکمت اصول سیاسی اسلام، (تهران: بنیاد نهج البلاغه، ۱۳۶۹، ص ۳۱۹).

۹. «وأشعر قلبک الرّحمة للرّعیة و المحبّة لهم و الأطف بهم. و لا تكوننّ سبعا ضاربا تغتنم أکلهم، فإنهم صنفان اما أخّ لک فی الدّین و إما نظیر لک فی الخلق، یفرط منهم الزّلل و تعرض لهم العلل، و یؤتی علی ایدیهم فی العمل و الخطاء فأعطهم من عفوک و صفحک» ... پیشین، نامه ۵۳، ص ۳۲۶. ۱۰. همان.

۱۱. «فأحفض لهم جناحک و ألن لهم جانبک و أبسط لهم وجهک، و آس بینهم فی اللحظة و النظرة حتی لا یطعم العظماء فی حیفک لهم و ییأس الضعفاء من عدلک بهم». همان، نامه ۲۷، ص ۲۸۹ و نامه مشابه: همان، نامه ۴۶، ص ۳۲۰.

۱۲. «و إیاک و الإستثثار بما للناس فیہ أسوة». پیشین، نامه ۵۳، ص ۳۴۰. ۱۳. «روی عن عیسی بن عبدالله الهاشمی عن أبیه عن جدّه عن علی (علیه السلام) قال: لمّا رجع الأمر الیه امر أبا الهیثم بن التیهان و عمّار بن یاسر و عبیدالله بن [أبی] رافع فقال: اجمعوا الناس ثم انظروا ما فی بیت مالهم و اقسّموا بینهم بالسویة فوجدوا نصیب کل واحد منهم ثلاثة دنانیر فأمرهم یقعدون للناس و یعطونهم. قال: و أخذ مکتله و مسحاته ثم انطلق الی بئر الملك یعمل فیها فأخذ الناس ذلک القسم حتی بلغوا الزبیر و طلحة و عبدالله بن عمر أمسکوا بأیدیهم و قالوا: هذا منکم أو من صاحبکم؟ قالوا: بل هذا أمره لانعمل إلّا بأمره قالوا: فاستأذنوا لنا علیه. قالوا: ما علیه إذن هوذا بئر الملك یعمل فرکبوا دوابهم حتی جاؤا الیه فوجدوه فی الشمس و معه أجیر له یعینه فقالوا له: إن المشس حارة فارتفع معنا ألی الظل [فارتفع] معهم الیه فقالوا له: لنا قرابة من نبی الله و سابقه و جهاد إنک أعطیتنا بالسویة و لم یکن عمر و لاعثمان یعطونا بالسویة كانوا یفضّلونا علی غیرنا. فقال علی یههما عندکم أفضل عمر أو أبوبکر؟ قالوا: أبوبکر. قال: فهذا قسم أبی بکر و آلا فدعوا أبابکر و غیره و هذا کتاب الله فانظروا مالکم من حقّ فخذوه. قال: فسأقتنا؟ قال: أنتما أسبق منی

بسابقتی؟ قالوا: لا. قالوا: قرابتنا بالنبی (صلی الله علیه و آله) قال: [أهی] أقرب من قرابتی؟ قالوا: لا. قالوا: فجهادنا. قال: أعظم من جهادی؟ قالوا: لا. قال: فوالله ما أنا فی هذا المال و أجیری هذا إلا بمنزلة سواء قالوا: أفتأذن لنا فی العمرة؟ قال: ما العمرة تریدان و إنی لأعلم أمرکم و شأنکم فاذهبا حیث شئتما...» محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۳۲، ص ۱۱۰. و موارد مشابه: ابی جعفر محمدبن علی بن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، (بی جا، انتشارات ذوی القربی، ۱۴۲۱ هـ. ق، ۱۳۷۹ هـ. ش، ج ۱، ص ۱۲۸)؛ همچنین: «فقال [علی(ع)]: یا عمّار قم ألی بیت المال فأعط الناس ثلاثة دنائیر لکل انسان و ادفع لی ثلاثة دنائیر...» محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۴۱، ص ۳۰۵. به نقل از: مناقب آل ابی طالب.

۱۴. «ایها الناس، إنی رجل منکم، لی مالکم و علی ما علیکم». ابن ابی الحدید، پیشین، ج ۱، ص ۲۶۹؛ «ایها الناس إنی و الله ماأحتکم علی طاعة ألی و أسبقکم إلیها و لأنهاکم عن معصية إلی و أتاهی قبلکم عنها»، نهج البلاغه، پیشین، خطبه ۱۷۵، ص ۱۸۱.

۱۵. به تحلیل های این کتاب مراجعه شود: محمد طی، الامام علی(ع) و مشکلة نظام الحکم، (بیروت: مرکز الغدیر للدراسات الاسلامیة ۱۴۱۷ هـ. ق، ۱۹۹۷ م، صص ۱۳۲-۱۲۳).

۱۶. من کلام له (ع) فی تنبیه الناس بأنّ الفیء یقسم بینهم بالسّویة و أنّه لا یفصل شریفاً علی و ضعیف: یا معشر المهاجرین و الانصار، یا معشر قریش إعلموا - والله - أنّی لا أرزؤکم من فیئکم شیئاً ما قام لی عنق یترب أفترونی مانعاً نفسی و وُلدی و معطیکم؟ لأسویین بین الأسود و الاحمر، فقام إلیه (اخوه) عقیل بن ابی طالب فقال: لتجعلنی و أسود من سودان المدینة واحداً؟ فقال له: اجلس رحمک الله تعالی، اما کان ههنا من یتکلم غیرک؟ و ما فضلک علیهم إلاّ بسابقه أو تقوی. نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، پیشین، ج ۱، صص ۲۲۴-۵. و ص ۲۱۲؛ شیخ مفید، الاختصاص، (بیروت: دارالمفید، ۱۴۱۴ ق. ۱۹۹۳ م، ص ۱۵۱؛ بحار الانوار، پیشین، ج ۴۰ ص ۱۰۶؛ ... «فی خبر طویل: أنّه قام سهل بن حنیف، فأخذ بید عبده فقال: یا امیر المؤمنین، قداعتقتُ هذا الغلام، فأعطاه ثلاثة دنائیر مثل ما اعطی سهل بن حنیف»، ابی جعفر رشیدالدین محمد بن علی بن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، (قم: مؤسسه انتشارات علامه، بی تا، ج ۲ ص ۱۱۱). همچنین موارد مشابه: محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۳۲، صص ۴-۱۳۳ یا ج ۳۳ صص ۴-۱۳۳، حدیث ۱۰۷ و ص ۲۶۰ حدیث ۵۳۲ و ص ۳۸۵ حدیث ۵۴۸ و ۷۲ و ج ۳۴ صص ۲۰۸-۲۰۳ و ص ۳۵۰ حدیث ۱۱۷۵ و ج ۴۱ صص ۱۸-۱۱۲، حدیث ۱۴ و ج ۷۲ ص ۳۵۸ حدیث ۷۲؛ الریشهری محمد، موسوعة الامام علی(ع)، (قم: دارالحدیث ۱۴۲۱ هـ. ق، صص ۸-۱۰۷ و ۲۰۰-۱۹۴، ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، (بیروت: دار احیاء و تراث العربی ۱۳۸۷ ق ۱۹۶۷، ج ۷، صص ۸-۳۵). درخصوص مقابله حضرت علی(ع)، با زیاده خواهی بزرگان و متنفذان جامعه رک: محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۴۱ صص ۱۱۷-۱۱۶؛ احمد بن مقدس اردبیلی، حدیقة الشیعه، (تهران: انتشارات علمیة اسلامیة، ص ۳۲۴)؛ ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، تحقیق: محمد ابوالفضل ابراهیم، (بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۸۷ ق. ۱۹۶۷ م، ج ۷، صص ۹-۳۸ و ۱۹۷؛ عبدالرحمن الشرفاوی، علی امام المتقین، (بیروت: دارالقاری، ۱۴۲۳ هـ. ق، ۲۰۰۲ م، ج ۲، ص ۶۴۹).

۱۷. «ثم إنّ للوالی خاصّة و بطانة فیهم استثناء و تطاول، و قلّة إنصاف فی معاملة،

فاحسب مادّة أولئك بقّطع أسباب تلك الأحوال. ولأنّ قُطِعَ لِأحدٍ من حاشيتك و حامتک قَطِيعَةً. و لا يطمعن منك في اعتقاد عقده تضرّ بمن يليها من الناس في شرب أو عمل مُشترک يحملون مؤنّته على غيرهم، فيكون مهنأ ذلك لهم ذونك، و عيبه عليك في الدنيا و الآخرة. و ألزم الحقّ من لزمه من القريب و البعيد، و كن في ذلك صابراً مُحْتَسِباً، واقعاً ذلك من قرابتك و خاصّتك حيث وقع. و ابتغ عاقبته بما يتقلّ عليك منه فإن مغبة ذلك محمودة. *نهج البلاغه*، پیشین، نامه ۵۳، ص ۳۳۸؛ «ولیکن أحبّ الأمور اليك أو سَطَها في الحقّ، و أعمّها في العدل و أجمَعها لِرَضَى الرعيّة فإن سُخِطَ الْعَامَّةُ يَجْحِفُ برضى الخاصّة، و إن سُخِطَ الْخَاصَّةُ يُعْتَفَرُ مع رضى العامّة. و ليس أحد من الرعيّة أثقلّ على الوالي مؤوّنهُ في الرخاء، و أقلّ معونهُ له في البلاء، و اكره لِلإِنصافِ، و أسأل بِالإلجافِ، و أقلّ شُكراً عِنْد الإِعطَاءِ، و أبطأ عذراً عِنْد المنع، و أضعفّ صبراً عِنْد مُلِمَاتِ الدّهر من أهل الخاصّة. و إنّما عمادُ الدّين و جماعُ المُسْلِمِينَ و العُدّة لِلأعداءِ العامّة من الأمّة، فليكن صغوك لهم و ميلك معهم». همان، ص ۳۲۷. همچنين در خصوص برخورد امام علي (ع) با نزدیکان و اطرافیانش ر.ک: محمد باقر المجلسی، پیشین، ج ۳۳ صص ۲۰۰-۱۹۹ و ج ۳۴ ص ۱۳-۳۱۲ و ج ۴۰ ص ۸-۳۴۵؛ ابی جعفر محمد بن علی بن شهر آشوب، پیشین، (نشر: ذوی القربی، ج ۲، صص ۶-۱۲۵).

۱۸. «إنّ للأقصى مثل الذي للأدنى...»، *نهج البلاغه*، پیشین، نامه ۵۳، ص ۳۳۵؛ «... ألا و إن حق من قبلک و قبلنا من المسلمین فی قسمه هذا الفیء سواء یردون عندی علیه و یصدرون عنه». *نهج البلاغه*، پیشین، نامه ۴۳، ص ۳۱۶؛ و کتب علیه السلام إلى سلیمان بن صرد و هو بالجبل: ذكرت ماصار فی یدیک من حقوق المسلمین و أنّ من قبلک و قبلنا فی الحق سواء فاعلمنی ما اجتمع عندک من ذلك، فاعطا كل ذی حق حقه، و ابعث إلینا بما سوى ذلك لنقسمه قبلنا إن شاء الله. احمد بن یحیی بن جابر البلاذری، *انساب الاشراف*، (بیروت: دارالفکر، ۱۴۱۷ هـ. ۱۹۹۶ م. ج ۲، ص ۳۹۳).

۱۹. «... ایاک أن تضرب مسلماً أو یهودياً أو نصرانیا فی درهم خراج، أو تبیع دابّة عمل فی درهم، فأنما أمرنا أن نأخذ منهم العفو». محمد باقر المجلسی، پیشین، ج ۴۱، ص ۱۲۸ فروع کافی - جزء ثالث، ص ۵۴۰.

۲۰. «کلاً و إنّما ساءتني أنّک کنیتني، و لم تُساء بیني و بین خصمی، و المسلم و الیهودی أمام الحق سواء». باقر شریف القرشی، *النظام السياسي فی الاسلام*، (بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۲ هـ. ص ۱۸۴).

۲۱. ابی جعفر، رشیدالدین محمد بن علی بن شهر آشوب، پیشین، ج ۲، ص ۱۱.
 ۲۲. روزی حضرت علی (ع) پیرمردی را در حال گدایی دید. برآشفت و پرسید: ما هذا؟ در زبان عربی «من» به معنی «چه کسی» و «ما» استفهامی به معنی «چه - چه چیزی است». منظور از سؤال حضرت این بود که این چه وضعیتی است و چرا در جامعه گدا و فقیر وجود دارد؟ اطرافیان - شاید برای اینکه موضوع را مقداری کم اهمیت جلوه دهند - پاسخ دادند: او یک مسیحی است. حضرت فرمود: مسیحی باشد. تا توان و رمق داشت از او کار کشیدید - جامعه از او استفاده کرد - اکنون که پیر و از کار افتاده شده او را به حال خود رها کرده‌اید. سپس دستور داد از بیت‌المال مسلمانان به او انفاق کنند. محمد بن

الحسن الحر العاملی، پیشین، ج ۱۱، ص ۴۹. در اینجا آنچه امام علی را برآشفته خدشه‌دار شدن عزت نفس و کرامت یک انسان به سبب گدایی بود و طبیعی است که انسان بودن مقدم بر دین و مذهب فرد است و مسیحی بودن او مانع پرداخت مستمری از بیت‌المال مسلمانان به او نمی‌شود.

۲۳. دشمن در حمله و غارت یکی از شهرهای مرزی، خلخال از پای یک زن یهودی یا مسیحی در آورد حضرت به شدت خشمگین و ناراحت شد و به خاطر تعرضی که به یک زن ذمی شده بود طی خطبه‌ای شدیدالحن فرمود: «از این غصه اگر مردی بمیرد جای سرزنش نیست». محمد بن حسن الحر العاملی، پیشین، ج ۲، ص ۲۷۶. در اینجا نیز مسئله تعرض دشمن به یک شهروند مطرح بود و حریم یک انسان خدشه‌دار شده بود، برای امام تفاوتی نداشت که این شهروند مسلمان یا غیرمسلمان باشد.

۲۴. در یک حکومت مبتنی بر اسلام، حقوق و قوانین غیرمسلمانان نیز مورد احترام است. یکی از والیان امام طی نامه‌ای از ایشان سؤال کرد یک مسلمان و یک مسیحی مرتکب خلافی شده‌اند، از نظر حقوقی چگونه با آنان رفتار کند. حضرت در پاسخ فرمود: مسلمان را طبق قوانین اسلام مجازات کند و متخلف مسیحی را به بزرگان‌شان تحویل دهد تا آنان طبق قوانین دین خود او را مجازات کنند. محمد بن الحسن الحر العاملی، پیشین، ج ۱۸، ص ۴۱۵؛ ابوالحسن ابراهیم بن محمد ثقفی کوفی اصفهانی، الغارات، (تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۵، ج ۱، ص ۲۳۱-۲۳۰). این عمل حضرت در یک جامعه اسلامی، نشان‌دهنده تکریم شخصیت انسانی و به رسمیت شناختن قوانین و اعتقادات سایر انسان‌هاست؛ در حالی که حضرت هم بر این باور بود که اینان برحق نیستند و اعتقادشان صحیح و درست نیست و هم آنان اقلیت بودند و تحت حاکمیت حکومت اسلامی زندگی می‌کردند و قوانین اسلامی می‌توانست بر آنان جاری باشد.

۲۵. حضرت علی(ع) با کافری ذمی همسفر شد، کافر از امام(ع) پرسید: شما به کجا می‌روی، حضرت فرمود: به کوفه. مسیر را با هم طی کردند تا به دوراهه‌ای رسیدند که یکی از آنها به کوفه می‌رفت، مرد ذمی دید حضرت علی(ع) برخلاف مسیر اصلی خود، همچنان همراه اوست، از امام علی(ع) پرسید: مگر شما به کوفه نمی‌رفتید؟ حضرت پاسخ داد: بله به کوفه می‌روم، ولی پیامبر ما توصیه کرده همسفر خود را مقداری مشایعت کنید. محمد بن الحسن الحر العاملی، پیشین، ج ۲۶، ص ۳۱۸، و ج ۲۱ ص ۱۹۹؛ ر.ک: عبدالرحمن الشراقوی، پیشین، ص ۶۴۹.

۲۶. «تقسیم در ملاء عام: عن عاصم بن کلب الجرمی، عن أبيه أنه قال: كنت عند علي(ع) فجاءه مال من الجبل فقام فقمنا معه حتى انتهى إلى خربند خزو حمالين فاجتمع إليه حتى ازدحموا عليه فأخذ حبلاً فوصلها بيده و عقد بعضها إلى بعض ثم أدارها حول المتاع ثم قال: لأحلُّ لأحد أن يجاوز هذا الجبل، قال: فقعدنا من وراء الجبل و دخل علي(ع) فقال: أين رؤوس الأسباع؟ فدخلوا عليه فجعلوا يحملون هذا الجوالق ألى هذا الجوالق و هذا الى هذا حتى قسّموه سبعة أجزاء، قال: فوجد مع المتاع رغيفاً فكسره سبع كسر ثم وضع علي كل جزء كسرة، ثم قال:

هذا جنای و خیاره فيه اذا كل جان يده الى فيه

قال: ثم أقرع عليها فجعل كل رجل يدعو قومه و يحملون الجوالق». محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۹۷، ص ۶۰؛ درخصوص تقسیم مساوی اموال و اعتراض افراد مختلف ر.ک: ابن ابی الحدید، پیشین، ج ۷، ص ۳۸-۳۶؛ موسوعه الامام علی (ع)، پیشین، ج ۴، صص ۸-۱۰۷ و ۱۹۴-۲۰۰؛ نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه، پیشین، ج ۱، صص ۵-۲۲۴.

۲۷. «تقدم ایتام در تقسیم بیت‌المال: عن رجل، عن حبيب بن أبي ثابت قال: جاء إلى أمير المؤمنين (ع) عسل و تین من همدان و حلوان، فأمر العرفاء أن يأتوا بالیتامی، فأمكنهم من رؤوس الازقاق يلعقونها، و هو یقسّمها للناس قدحاً قدحاً؛ فقیل له: یا أمير المؤمنين ما لهم يلعقونها؟ فقال: إن الإمام أبو الیتامی، و إنما ألعقتهم هذا برعاية الأباء»، محمدباقر المجلسی، پیشین، ج ۴۱، ص ۱۲۳، به نقل از: اصول الکافی. امام علی (ع) بیشترین توجه را به گروهی از شهروندان معطوف می‌داشت که پایین‌ترین و بیچاره‌ترین قشر جامعه بودند. ایشان در عباراتی آمیخته از هشدار و نگرانی از حقوق این افراد و حسرت از فراموش شدن طبقات ضعیف و پایین اجتماع، به مالک اشتر ندا می‌دهد: خدا را خدا را در طبقه فرودین مردم که هیچ راه چاره‌ای ندارند و از درویشان، نیازمندان، بینوایان و از بیماری برجای ماندگانند، در این طبقه مستمندی است که طلب می‌کند و مستحق عطایی است که به روی خود نمی‌آورد. نهج البلاغه، پیشین، نامه ۵۳ ص ۳۳۵. حضرت همچنین به حاکم مصر تأکید می‌کند که مبادا فرو رفتن در نعمت‌ها تو را از توجه به اقشار پایین اجتماع باز دارد، یا رسیدگی به امور کلان و سروسامان دادن کارهای بزرگ و مهم، موجب ضایع شدن امور خرد شود، از رسیدگی به کار آنان دریغ نکن؛ روی به آنان ترش منما و به کارهای کسی که به تو دسترسی ندارد بنگر؛ آنانی که در دیده‌ها خوارند و مردم آنان را کوچک می‌شمارند. بعد حضرت با احتمال اینکه شاید حاکم نتواند شخصاً به تمام امور این افراد رسیدگی کند، سفارش می‌کند کسی را که به او اعتماد داری برای تفقد حال این گروه بگذار؛ کسی که دارای تقوا و تواضع باشد و درخواست‌های آنان را به تو برساند. سپس حضرت علی (ع) حجت را بر حاکم مصر تمام می‌کند و می‌گوید در مجموع با آنان چنان رفتار کن که در مقابل خداوند جای عذر داشته باشی؛ زیرا طبقات محروم و پایین اجتماع از همه به انصاف نیازمندترند و برای ادای حقوق همگان باید به گونه‌ای عمل کنی که نزد خداوند عذر پذیرفتنی داشته باشی. اما حضرت علی (ع) با این همه سفارش و تأکید باز هم آرام نمی‌گیرد و نگران است مبادا حاکم مصر به دلایلی از این افراد غافل شود. به همین دلیل، در ادامه دوباره تأکید می‌کند یتیمان را عهده‌دار باش و کهنسالانی که چاره ندارند و دست‌گدایی پیش نمی‌آورند. سپس حضرت با یادآوری سختی و دشواری کار می‌فرماید: این کار بر والیان گرانبار است و گزاردن حق همه‌جا دشوار. همان، ص ۵-۲۳۵. حضرت علی (ع) در پایان با جمله‌ای، جوهره مطلب را بیان می‌کند: این‌گونه به ضعیف‌ترین قشر مردم توجه کردن «حق» آنان است و از حقوق مردم و تعهدات حاکم به شمار می‌رود، هرچند انجام آن دشوار باشد و هرگونه کوتاهی، سستی و غفلت، مسئولیت اجتماعی و عذاب الهی را در پی خواهد داشت. عذاب الهی بخصوص برای صاحبان قدرت سخت و دردناک است. امام در آخرین لحظات زندگی خود و در بستر شهادت نیز آنان را از یاد

نبرد و در مورد آنان سفارش و وصیت کرد. ابوالفرج الاصفهانی، *مقاتل الطالبیین*، (قم: منشورات رضی. ۱۴۰۵ ه. ق. ص ۲۴).

۲۸. إن اکرمکم عندالله اتقیکم. حجرات، ۱۳. / ... «و ما فضلک علیهم إلاً بسابقته او تقوی»، *نهج السعادة فی مستدرک نهج البلاغه*، پیشین، ج ۱، صص ۲۲۴-۵.

۲۹. «الا و ایما رجل من المهاجرین و الانصار من اصحاب رسول الله یرى أن الفضل له علی من سواه لصحبته، فأن الفضل النیر غدا عندالله و ثوابه أجره علی الله و ایما رجل استجاب لله و للرسول فصدق ملتنا و دخل فی دیننا و استقبل قبلتنا، فقد استوجب حقوق الإسلام و حدوده، فأنتم عبادالله و المال مال الله یقسم بینکم بالسویه، لافضل فیہ لاحد علی احد، و للمتقین عندالله غداً أحسن الجزاء و أفضل الثواب، لم یجعل الله الدنیا للمتقین أجراً و لا ثواباً و ما عندالله غداً خیر للأبرار و اذاکان غداً أن شاء الله فاتحدوا علینا فإن عندنا مالاً نقسمه فیکم، و لا یتخلفن احد منکم عربی و لاعجمی...»، *موسوعة الامام علی (ع)*، پیشین، ج ۴، ص ۷-۱۰۶؛ ابن ابی الحدید، *پیشین*، ج ۷، ص ۳۷.

۳۰. البته این موضوع در خصوص حق انتخاب در امور فردی صادق است. اما در امور اجتماعی که در مورد مسائل کلان سیاسی و اجتماعی مسئله انتخاب پیش می آید، عدالت ایجاب می کند که در اینجا نیز افراد به طور نابرابر از این حق برخوردار باشند و این حق به هرکس به میزان اهلیت و توان و تخصص او تعلق گیرد.

۳۱. «... قد عرفوا العدل و رأوه و سمعوه و وعوه، و علموا أن الناس عنده فی الحق سواء»، همان، نامه ۷۰، ص ۳۵۴-۵.

۳۲. «إن العدل میزان الله سبحانه الّدی وَضَعَهُ فی الخلق و نصبه لإقامة الحق فلا تخالفه فی میزانه و لا تعارضه فی سلطانه»، جمال الدین محمد خوانساری، *شرح غررالحکم و درر الکلم*، (تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۶۰، ج ۲، ص ۵۰۸).